

*Тетяна Михайлівна ЄМЕЦЬ,
науковий співробітник Центру українознавства
філософського факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
кандидат філософських наук (Київ)*

ПОСТАТЬ ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО У РОБОТАХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Узагальнено здобутки українських учених у висвітленні життя та діяльності В. І. Вернадського в контексті суспільно-політичного, культурного життя України, розвитку української науки. Проаналізовано нові підходи та напрями вивчення зв'язків В. І. Вернадського з Україною.

Ключові слова: Вернадський Володимир Іванович, Українська академія наук, українсько-російські зв'язки.

The work sums up the achievements of Ukrainian scientists in describing the life and activity of V.I. Vernadsky in the context of social, political and cultural life of Ukraine and development of Ukrainian science. It analyses new approaches and trends in studying the ties of V.I. Vernadsky with Ukraine.

Key words: Volodymyr Ivanovych Vernadsky, Ukrainian Academy of Sciences, Ukrainian and Russian connections.

Обобщены достижения украинских ученых в освещении жизни и деятельности В. И. Вернадского в контексте общественно-политической, культурной жизни Украины, развития украинской науки. Проанализированы новые подходы и направления изучения связей В. И. Вернадского с Украиной.

Ключевые слова: Вернадский Владимир Иванович, Украинская академия наук, украинско-российские связи.

Після здобуття Україною незалежності постала проблема формування національної ідентичності, яку неможливо розв'язати без розвитку українознавчих досліджень. Значну частину сучасних українознавчих розвідок складають дослідження, присвячені перекладу вкладу в українську культуру багатьох постатей, які з різних причин були вилучені зі сфери наукового пошуку.

Імена одних, як скажімо, географа Степана Рудницького, замовчувались і не були відомими широкому науковому загалу через його активну роль в українському національному русі й українознавчу патріотичну спрямованість наукових розробок. Багатьох було репресовано. Більшовицька влада не лише фізично знищува-

ла людей — робилося все для того, щоб стерти пам'ять про таких учених та їх роботу.

Інших, як-от, академіка Володимира Вернадського, — зараховували до представників винятково російської культури. І не лише тому, що ім'я В. І. Вернадського всесвітньо відоме. Крім бажання долучитися до слави видатного науковця, тут присутнє ще й свідоме прагнення позбавити постать вченого українських коренів. Така спрямованість досліджень прослідковується не лише у роботах радянських учених, а й у сучасній російській літературі про Володимира Вернадського. Зокрема, в присвяченому постаті В. І. Вернадського останньому виданні серії ЖЗЛ [1] змінилися окремі політичні акценти (якщо раніше зв'язкам вченого з Олександром Ульяновим приділявся майже цілий розділ [7, с. 36–48], то нині обмежилися кількома абзацами), але в питанні про приналежність генія до української культури підхід російських дослідників не зазнав суттєвих змін — про його українськість пишуть як про юнацьке захоплення.

Російські дослідники біографії В. І. Вернадського, не зважаючи на загалом об'ємний, академічний виклад матеріалу, в своїх роботах лише побіжно згадують епізоди з життя Володимира Івановича, пов'язані з Україною. Зокрема, це біографії вченого, написані академіком О. Ферсманом [21], професором Б. Лічковим [12], а також монографія І. Мочалова [13]. Натомість, сам В. І. Вернадський не раз наголошував свою любов до України та нерозривний зв'язок із нею.

Окрім замовчування зв'язків В. І. Вернадського з Україною, дослідникам його біографії у радянські часи доводилось оминати багато інших фактів. Відомий дослідник спадщини Володимира Вернадського Г. Аксьонов, відповідаючи на запитання, чи все нам відомо про цього видатного вченого, сказав: «Якщо мати на увазі біографію, то думаю, що все чи майже все. Не про все, правда, розбірливо та чітко говорилося» [2, с. 3]. Як зауважує далі Г. Аксьонов, у радянські часи дослідникам біографії В. І. Вернадського доводилося докладати чималих зусиль, аби донести правду про вченого до майбутніх поколінь. «Потрібно було боротись за кожен абзац, за кожне слово Вернадського» [5, с. 4]. Їм не давали можливості опрацювати архівні матеріали з критичних до існуючого ладу позицій. На сторожі ідеології стояв також «внутрішній цензор» громадян радянської держави, хоча вони були свідками та й, часто, постраждалими від репресій.

Незважаючи на об'єктивні та суб'єктивні перешкоди, віддані пам'яті В. І. Вернадського дослідники зберегли дуже багато документальних свідчень про його життя. Завдяки зусиллям учня Володимира Вернадського К. Флоренського, секретарям вченого Г. Шаховській (її батька Д. Шаховського, близького друга

В. Вернадського, було розстріляно у 1939 р.) і В. Неаполітанській ми маємо змогу через збережені архівні матеріали долучитися до живої думки великого вченого.

Не дивлячись на вилучення та замовчування деяких біографічних даних, у Росії спадщина академіка В. І. Вернадського широко опрацьована та надрукована. Українські дослідники набагато менше дослідили його біографію. Існує Комісія по розробці наукової спадщини академіка В. І. Вернадського при Президії Національної академії наук України. Регулярно в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського проводяться щорічні Читання академіка В. І. Вернадського, приурочені до дня його народження. Але масштаби українських досліджень спадщини вченого набагато менші, ніж у Росії. Однією з причин цього є те, що постать академіка В. І. Вернадського активно досліджувалася російськими вченими набагато довше. Фактично, ця робота розпочалась учнями та соратниками вченого ще за його життя. Багато зусиль було витрачено на публікацію його наукової спадщини в академічних виданнях, із глибокими коментарями та широкими посиланнями. В Україні ж дослідження постаті академіка В. І. Вернадського стало можливим лише після проголошення незалежності. Закономірно, що ці дослідження сконцентровані в основному на підтвердженні приналежності вченого до української культури, на дослідженні його української ментальності та на вивченні вкладу цього видатного організатора науки у розвиток української науки.

Слід зазначити, що українськими дослідниками було знайдено чимало раніше не відомих архівних матеріалів. Не менші знахідки, безперечно, чекають на нас і в майбутньому. На жаль, публікації спадщини В. І. Вернадського в Україні залишаються нечисленними (особливо у порівнянні з кількістю книг, виданих про нього у Росії). Серед останніх видань варто назвати книги: Український культурологічний альманах «Хроніка-2000» (2004 р., повністю присвячений постаті В. І. Вернадського), «Вернадський Володимир Іванович. Вибрані праці» (2005 р., із перекладом М. Кратком праць В. Вернадського українською мовою) та «Володимир Вернадський і Академія» (2006 р., де К. Ситником та В. Шмиговською здійснено ґрунтовний аналіз ролі В. І. Вернадського під час заснування УАН).

Цього недостатньо для поширення знань про видатного вченого серед українського суспільства. Останнім часом з'явилися архівні матеріали, пов'язані з В. І. Вернадським (зокрема, його листи) в Інтернеті. Треба сподіватися, що у подальшому опрацювання та оприлюднення досягнень видатного науковця всесвітнього масштабу — Володимира Вернадського — в Україні буде збільшуватися та поширюватися зі сфери доведення його українськості на аналіз його наукових здобутків.

Російські дослідники не наголошували на українськості В. І. Вернадського ні раніше, ні тепер. А ось серед учених-українців ще в радянські часи знаходилися науковці, які займалися дослідженням українських коренів В. І. Вернадського. Це, насамперед, Олена Апанович, яка з кінця 70-х рр. ХХ ст. почала вивчення біографії вченого та послідовно підкреслювала його захоплення природою та культурою України, наголошувала на намаганнях Володимира Івановича віднайти свої українські корені, прослідкувати генеалогію свого роду від часів козаччини. Як писала дослідниця: «За своїм походженням — і по материнській, і по батьківській лінії — Володимир Вернадський був українцем. Він завжди пам'ятав і пишався цим, гаряче любив Україну, цікавився і знав її історію, був залюблений в її природу, багато зробив для розвитку української науки і культури» [2, с. 55]. Саме О. Апанович вдалося в архівах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР знайти щоденники вченого доби визвольних змагань [11]. На багатьох архівних матеріалах, що стосуються В. І. Вернадського, в листі обліку користувачів першим стоїть її розпис. На жаль, до більшості з цих справ наступні користувачі звернулися лише через десятки років, уже за незалежної України. О. Апанович не лише знайшла в архівах нові матеріали про біографію, життя та творчість Володимира Вернадського в Україні, особливо про його участь у заснуванні Української Академії наук і першої наукової бібліотеки України, «вона єдина серед вернадськознавців довела українську ментальність В. І. Вернадського, нащадка запорозьких козаків» [15, с. 13]. З 1987 р. О. Апанович, як одна із найбільших знавців наукової спадщини В. І. Вернадського в Україні, стала членом академічної Комісії з розробки його наукової спадщини. У 1988 р. їй було присуджено срібну медаль за участь у підготовці експозиції, присвяченої В. І. Вернадському, на ВДНГ у Києві та Москві. Саме їй належить ініціатива присвоєння у 1989 р. Центральної наукової бібліотеці імені її фундатора — Володимира Івановича Вернадського [15, с. 13].

Щоб оприлюднити відомості про постать видатного науковця-українця, О. Апанович друкувалася в багатьох періодичних виданнях, писала сценарії документальних фільмів і радіопередач, робила доповіді на наукових конференціях. Загалом, бібліографічний показник праць О. Апанович із 1946 р. по 1994 р. налічує 272 одиниці, серед них Володимирові Вернадському присвячено близько тридцяти [15, с. 20–42]. О. Апанович брала участь у роботі над збірниками праць про В. І. Вернадського [16, с. 257–270], а також у створенні однієї з найбільш ґрунтовних праць, що висвітлює зв'язки В. І. Вернадського з Україною — книзі «В. И. Вернадский. Жизнь

и деятельность на Украине: Исследования и неопубликованные материалы» [20], надрукованій у 1984 р. Друге видання, з доповненнями та виправленнями, вийшло у 1988 р. [19].

У книзі вперше було надруковано багато архівних матеріалів, через документи була показана науково-організаційна діяльність В. І. Вернадського в Україні доби визвольних змагань. Аналізувалася не лише біографія вченого, а й історія української науки. Досліджувались як фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, так і матеріали Архіву Академії наук СРСР, Кабінету-музею Володимира Вернадського при Інституті геохімії й аналітичної хімії АН СРСР імені В. І. Вернадського. Розглядалися також інші видання, присвячені життю та діяльності вченого, раніше видане його листування з багатьма видатними вченими.

Надзвичайне значення має дослідження та публікація в книзі деяких матеріалів із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: раніше не надрукованої роботи Володимира Вернадського «Об участии живого вещества в создании почв» [20, с. 130–151]; чернетки цієї роботи [20, с. 152–162]; доповіді, виголошеної 9 липня 1918 р. на першому засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві (надрукована у виданні 1984 р. зі скороченнями) [20, с. 170–173], а також спогадів «Первый год Украинской Академии наук» (також зі скороченнями) [20, с. 180–188], поміток, начерків, виписок, тез, конспектів, бібліографічних списків та інших матеріалів, пов'язаних із творчістю вченого, фрагментів зі щоденникових записів, листів, зокрема, В. І. Вернадського А. Кримському за 1910–1939 рр. (деякі з них написані українською: від 2 січня 1919 р. із Сімферополя; від 21 січня 1921 р. із Сімферополя; від 23 квітня 1921 р. із Петрограда; від 11 травня 1921 р. із Петрограда; від 8 липня 1921 р. із Петрограда; від 3 жовтня 1923 р. із Парижа; від 18 вересня 1924 р. із Франції [20, с. 200–205]).

У другому, доповненому та виправленому виданні цієї книги вимоги діючої на той час офіційної ідеології менш помітні. Зросла суттєво кількість сторінок аналітичного матеріалу про зв'язок В. І. Вернадського з Україною, розширено обсяг надрукованих архівних матеріалів, скажімо, подано «Програму діяльності Полтавського товариства любителів природи» [19, с. 265], але, розглядаючи на прикладі багатьох архівних документів процес заснування Української Академії наук, автори все ще змушені були оминати постать М. Грушевського.

Протягом багатьох десятиліть займається вивченням спадщини та популяризацією поглядів В. І. Вернадського академік НАН України К. М. Ситник, який багато років очолює Комісію по роз-

робці наукової спадщини академіка В. І. Вернадського при Президії Національної академії наук України. Під його головуванням відбуваються також щорічні Читання академіка В. І. Вернадського в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. Ще у 1979 р. він наголошував на провідній участі вченого у створенні Української Академії наук у Києві [18, с. 29–30]. Однією з останніх робіт про В. І. Вернадського, підготовлених під керівництвом академіка К. М. Ситника стало ґрунтовне дослідження внеску Володимира Вернадського у створення академічної науки в Україні [17].

Серед дослідників зв'язків В. І. Вернадського з Україною слід назвати також архівіста С. Кіржаєва, який чимало зробив для оприлюднення листів та щоденників вченого [14]. Завдяки участі С. Кіржаєва разом із В. Неаполітанською, М. Сорокіною та іншими відданими пам'яті Володимира Вернадського науковцями, було введено в сферу наукових досліджень його щоденникові записи періоду «жовтень 1917 р. – березень 1921 р.» [8; 15].

Багато уваги в своїх дослідженнях спадщині В. І. Вернадського приділяє історик-архівознавець І. Гирич, який не лише вводить до широкого наукового використання архівні джерела, пов'язані з ім'ям вченого, а й проводить системні дослідження становлення та сучасних проблем української ментальності на прикладі дослідження українськості В. І. Вернадського [6].

Багато науковців долучились у своїх архівних розвідках до спадщини В. І. Вернадського. Зокрема, діяльність ученого по становленню фундаментальних досліджень в українській науці досліджувалась академіком НАН України Ю. О. Митропольським, М. Кратком, В. Урбанським, О. Янковським, С. Рудою. Організаційно-практичний напрям діяльності В. І. Вернадського висвітлено в працях С. Бушак, Т. Варави, Т. Вересовської, Г. Доброва, В. Онопрієнка, В. Дроботька, В. Сарбея, Т. Сидорової, Ю. Храмова, С. Рудої, В. Кучмаренка. Зв'язки Володимира Вернадського з Полтавщиною розглядали С. Кигим, Т. Кондратенко, О. Супруненко.

Є серед літератури про В. І. Вернадського в Україні й дуже ґрунтовні бібліографічні довідники, у створенні яких брали участь член-кореспондент НАН України Л. А. Дубровіна, академік НАН України О. С. Онищенко [10], Л. Беляєва, Л. Новосьолова [4].

Впродовж останніх років активізувалася діяльність кримських учених із дослідження періоду діяльності В. І. Вернадського в Таврійському університеті [4].

Не дивлячись на значну кількість публікацій про В. І. Вернадського, дослідження його спадщини ще не завершене. Це пояснюється як масштабністю наукового доробку ученого, так і інтересом до цієї непересічної особистості та довірою до його свідчень

про суспільне життя. З огляду на це суттєвої ваги набуває величезна епістолярна спадщина вченого. В. І. Вернадський залишив численні щоденникові записи, збереглися також достовірні, прямі історичні свідчення — чернетки листів і копії офіційних клопотань.

Нині, в новітній історії, слід сподіватися, науковці, котрі чесно та неупереджено досліджуватимуть біографію вченого, зможуть по-новому оцінити погляди та життєві позиції В. І. Вернадського як свідка та безпосереднього учасника багатьох подій ХХ ст.

1. *Аксенов, Г. П.* Вернадский [Текст] / Г. П. Аксенов. – М. : Мол. гвардия, 2001. – 484, [1] с., [24] л. ил. – (ЖЗЛ • Жизнь замечательных людей. Сер. Биографий ; Вып. 1000 (800)).
2. *Апанович, О. М.* Україна в духовному світі Вернадського [Текст] / О. М. Апанович // Золоті ворота. – 1993. – Вип. 3. – С. 54–78.
3. *В. И. Вернадский и Крым : люди, места, события* [Текст] / Н. В. Багров, В. Г. Ена, В. В. Лавров и др. – К. : Лыбидь, 2004. – 312 с.
4. *В. І. Вернадський. Вчений. Мислитель. Громадянин* [Текст] : праці вченого та л-ра про нього з фондів Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського : бібліогр. покажч. / НАН України. НБУВ ; уклад. : Л. В. Беляєва, Л. С. Новосьолова та ін. ; наук. ред. В. Ю. Омельчук. – К., 2003. – 260 с.
5. *Великие естествоиспытатели и природа* [Текст]. – М. : Знание, 1989. – 95 с. – (Народный ун-т. Ф-т. «Человек и природа» ; № 3).
6. *Гирич, І.* Між російськими і українськими берегами [Текст] : Володимир Вернадський і національне питання : (у світлі щоденника 1917–1921рр.) / І. Гирич // Марра : зб. наук. праць на пошану Я. Шашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 735–756.
7. *Гумилевский, Л. И.* Вернадский [Текст] / Л. И. Гумилевский. – 2-е изд. – М. : Мол. гвардия, 1967. – 255, [1] с., [11] л. ил. – (ЖЗЛ • Жизнь замечательных людей. Сер. Биографий ; Вып. 2 (325)).
8. *Дневники, 1917–1921 (окт. 1917 – янв. 1920)* [Текст] / сост. : М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская ; отв. ред. К. М. Сытник ; НАН Украины. Комис. по разработке науч. наследия акад. В. И. Вернадского, ЦНБ им. В. И. Вернадского, РАН. Архив. – К. : Наук. думка, 1994. – 270 с.
9. *Дневники, 1917–1921 (январь 1920 – март 1921)* [Текст] / сост. : С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская, М. Ю. Сорокина ; отв. ред. : К. М. Сытник, Б. В. Левшин ; НАН Украины. Комис. по разработке науч. наследия акад. В. И. Вернадского, ЦНБ им. В. И. Вернадского, РАН. Архив. – К. : Наук. думка, 1997. – 326 с.
10. *Дубровіна, Л. А.* Діяльність М. П. Василенка та В. І. Вернадського як фундаторів національної бібліотеки Української держави та створення Тимчасового комітету Національної бібліотеки [Текст] / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко // Дубровіна Л. А. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, 1918–1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. – К., 1998. – С. 9–35.

11. IP НБУВ НАН України. – Ф. 260 – Спр. 758. – Арк. 5–45
12. *Личков, Б. Л.* Владимир Иванович Вернадский (1863–1945) [Текст] / Б. Л. Личков / под ред. Н. Д. Зелинского. – М. : Изд-во Моск. о-ва испытателей природы, 1948. – 103 с.
13. *Мочалов, И. И.* Владимир Иванович Вернадский (1863–1945) [Текст] / И. И. Мочалов / отв. ред. Ю. А. Жданов ; АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники. – М. : Наука, 1982. – 488 с.
14. Неопубликованные и малоизвестные письма В. И. Вернадского [Текст] / публ. подгот. С. Н. Киржаев // Бюл. комис. по разработке науч. наследия акад. В. И. Вернадского. – Л., 1990. – № 8. – С. 3–27.
15. Олена Михайлівна Апанович [Текст] : бібліогр. покажчик (до 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності / авт. вступ. ст. : Л. Дубровіна, В. Гром. – К., 1994. – 52 с.
16. Прометей [Текст] : историко-биограф. альм. 125-летию со дня рождения В. И. Вернадского посвящается / науч. ред. И. И. Мочалов. – М. : Мол. гвардия, 1988. – Т. 15. – 353 с.
17. *Ситник, К. М.* Володимир Вернадський і Академія [Текст] / К. М. Ситник, В. В. Шмиговська. – К. : Наук. думка, 2006. – 312 с.
18. *Ситник, К. М.* Микола Григорович Холодний [Текст] / К. М. Ситник, Я. Д. Ромашко. – К. : Наук. думка, 1979. – 122 с.
19. *Сытник, К. М.* В. И. Вернадский : жизнь и деятельность на Украине [Текст] : исслед. и неопубликованные материалы / К. М. Сытник, С. М. Стойко, Е. М. Апанович. – К. : Наук. думка, 1984. – 236 с.
20. *Сытник, К. М.* В. И. Вернадский : жизнь и деятельность на Украине [Текст] / К. М. Сытник, Е. М. Апанович, С. М. Стойко. – 2-е изд., испр. и доп. – К. : Наук. думка, 1988. – 368 с.
21. *Ферсман, А. Е.* Жизненный путь академика Владимира Ивановича Вернадского (1863–1945) [Текст] / А. Е. Ферсман // Зап. Всерос. минерал. о-ва. Сер. 2. – 1946. – Ч. 45, вып.1. – С. 5–24.

Ємець Т. М. Постать Володимира Вернадського в роботах українських дослідників.

Ключові слова: Вернадський Володимир Іванович, Українська академія наук, українсько-російські зв'язки.

На основі аналізу історіографії питання розкрито причини замовчування в російській науці зв'язків В. І. Вернадського з Україною й водночас вказано на значний вклад російських дослідників у вивчення його творчого спадку. Узагальнено здобутки українських учених у висвітленні життя та діяльності В. І. Вернадського в контексті суспільно-політичного, культурного життя України, розвитку української науки. Зокрема, проаналізовано публікації спадщини В. І. Вернадського в Україні, зроблено огляд вітчизняних досліджень і бібліографічних видань щодо біографії та наукового набутку вченого. Проаналізовано нові підходи та напрями вивчення зв'язків В. І. Вернадського з Україною.

Emets T. M. Figure of Volodymyr Vernadskyi in the studies of Ukrainian researchers.

Key words: Vernadskyi Volodymyr Ivanovych, Ukrainian Academy of Science, Ukrainian-Russian ties.

Based on the analysis of historiography of the question, one explained the reasons of silence in Russian science of V. I. Vernadskyi connections with Ukraine and simultaneously demonstrated the significant contribution of Russian researchers in the study of his professional heritage. One generalized achievements of Ukrainian scientist in study of life and professional development of V. I. Vernadskyi in the context of public-political, cultural life of Ukraine, development of Ukrainian science. In particular, one analyzed publications of scientific heritage of Vernadskyi in Ukraine, overviewed state research and bibliographical publications about biography and scientific contribution of the scientist. Analyzed new approaches and venues of studies of V. I. Vernadskyi connections with Ukraine.

Емец Т. М. Фигура Владимира Вернадского в работах украинских исследователей.

Ключевые слова: Вернадский Владимир Иванович, Украинская академия наук, украинско-российские связи.

На основе анализа историографии вопроса раскрыты причины замалчивания в российской науке связей В. И. Вернадского с Украиной и в то же время указано на значительный вклад российских исследователей в изучение его наследия. Обобщено достижения украинских ученых в освещении жизни и деятельности В. И. Вернадского в контексте общественно-политической, культурной жизни Украины, развития украинской науки. В частности, проанализированы публикации наследия В. И. Вернадского в Украине, сделан обзор отечественных исследований и библиографических изданий относительно биографии и научного наследия ученого. Проанализированы новые подходы и направления изучения связей В. И. Вернадского с Украиной.